

БАЛАЛЫҚПЕН ТІЛДЕСУ

ДУЖЕНБАЙ

ДОСЖАН

БАЛАЛЫҚҒЫН ТІЛДЕСУ

Әңгімелер мен повестер

Қаз Ақпарат

ББК 84Қаз 7-44

Д 64

**Кітап Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт
министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр**

Д 64 Дүкенбай ДОСЖАН.
БАЛАЛЫҚПЕН ТІЛДЕСУ. Әңгімелер мен хикаяттар.
Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. — 472 бет.
ISBN 9965-643-94-6

Әр адамның балалық шағы жүрегінің төрінде жүреді. Жазушы Дүкенбай Досжанның 40 жыл көлемінде балалар тақырыбына жазған әңгімелері мен повестері әр жылдары жеке-жеке кітапша күйінде жарық көріп, кітапхана бұрышында жыртылып, тозып, жоғалуға айналған. Бұл әңгімелер кезінде неміс, испан, ағылшын, орыс, өзбек, украин, молдаван, татар, түрік тілдеріне аударылып басылды.

Бала көзімен дүниені тану, жаңалық ашу, жақсылыққа, жарыққа ұмтылу, достық, сағыныш, мұң, реніш, өкпе, нала сезімдерін алғаш сезіну — әңгімелерінің ортақ желісі. Америка ашқандай — жарық әлемді өзінше, тыңнан тану, жақсы мен жаманды ажырату сәбиге тән оқиғалармен өрілген. Дүниені бояумен көру, қайталанбас айшықта елестету — “Бәйге”, “Қымыз”, “Көкпар”, “Ақыл сатамын” әңгімелерінің жұлынды желісі. Бұл әңгіме, хикаяттар уыз дәмді, ұғынықты, баланың бал тілімен жазылған.

ББК 84 Қаз 7-44

Д $\frac{4803250201}{00(05)-05}$

ISBN 9965-643-94-6

© Досжан Д., қайта басылымы, 2005

© “ҚАЗАқпарат” баспасы, 2005

ӘҢГІМЕЛЕР

АТШАБАР БАЛА

—Тарт!— деген ащы айқай шықты. Кішкентай Бекбаулы ат жалына жата қалды. Сөреде қатар тұрған оншақты сәйгүлік бір мезетте дүр етіп ытырыла жөнелді. Бекбаулының Керкиігі бәйге сырына машық. Әлгі ащы айқай, сонан соңғы атшабардың жалына жата қалғаны — тізгіннің босағаны деп түсінеді. Ендігі ырық өзінде. Жер тұяғының астынан сырғи ақты.

Сары даланы қара құйындар қаптады.

Әуелгіде Бекбаулы шаңнан ештеме көрмеді. Тізгінді қиыс бұрды. Бұл шаң шетіне шығу амалы еді. Сайыпкер әкесінің: “Шаң ішінде қалма, ат қаталайды”, — деп айтқаны құлағында.

Шаңнан да шықты.

Жаңа ғана тұтаса шапқан аттар енді тырнадай тізілген. Керкиік осы тізбектің орта тұсында келеді.

Бекбаулы атқа жеті жасынан шауып жүр, қазір он екіде. Шабысқа көнігі. Атқа қанық. Сайыпкер әкесі ұлына сенеді. Сондықтан да, Қаратау жұртының намысын қорғауға тағы жіберіп отыр.

Қазақ бәйгесінің Бекбаулы білетін екі түрі бар. Бірі — айналма бәйге, екіншісі — айдама бәйге. Айдама бәйгеде аттар күні бұрын белгіленген алыс жерге апарылады да, кейін қарай, елге дейін тура шабады. Мұнда жұрт ат шабысын көре алмайды. Тек бәйгеден қалай келгенін көреді. Ал айналма бәйге кең жазықтың әр тұсына қадаған қарауыл қадалардан айналып шабылады. Мұнда жұрт аттың шабысын да, бәйгеден қалай келгенін де көріп тұрады. Бүгінгісі — айналма бәйге болатын.

Әр айналым алты километрден, отыз километр қашықтықты бес айналып шығады. Сосын — меже!

Бәйге туралы ойлап келе жатып Бекбаулы білмеptі. Керкиік алғашқы айналымды артқа салған. Қырқада қаптап тұрған жұрт қиқуласып қалып барады. Алдағы аттар сиреген. Жебедей зырқыратып Әріпжан күреп барады, оның алдында Түркістанның Жирені болар... шаңнан байқай алмады. Қалған сәйгүліктер артта келеді.

Еңкейіп ат жалын кері қайырды. Омырауына жел тисін деді. Тізгінді жайлап тарта бастады. Қатты ышқынған аттың ырқын басқаны жөн. Ойтпесе, ат тез барлығып қалады. Мұндайда бірқалыпты созылма шабыс жақсы. Керкиіктің арыны басыла берді. Іртік шабыс жойылды. Енді біртіндеп екпінді үдеткені мақұл.

Екінші айналымның аяғында Бекбаулыны бір ат қуып жетті. Сауыр сипасты. Тізгін қағысты. Бірақ Керкиік оздырған жоқ. Бауыры қайыстай жазылып жүйткі берді.

Кішкентай Бекбаулының көз алдына сайыпкер әкесі елестеді. Қашан да қатулы жүретін. Ат суытқанда: “Бүгін қатты шауыпсың”, “үйге жеткенше тізгін тартпайтының қалай”, – деп көңілі бітпейтін. Ендіккен жылқының алқымына қол жүгіртеді, біле қояды. “Арам тері шығыпты”. “Ертең қамау терін аламыз”. “Арғы күнге қаңтар тер қалады”. “Сосын бәйгеге қосамыз”. Міне... осылай, ат бабы бір таусылмайды. Мазасыз-ақ, бәйге болады деген күні түннен тұрады. Түнімен аш, таңасулы қалған атқа қайнаған арпа береді. Сосын мұздай суға салады. Құйрық-жалын сүзіп тарайды. Тізгінін түйеді.

Бүгін сол тізгінді Бекбаулыға ұстатып тұрып:

–Ат бәйгені сұрап тұр!– деген.

Бекбаулы түсінеді. “Ат бабында, ендігі сөз сенікі”, дегені еді бұл әкесінің. Қарт әке тәптештеуді сүймейтін.

Ышқырынан орамал суырып алды. Жүйткіп келе жатқан Керкиіктің көзін сүртті. Ойтпесе, жанарын тер тұтады. Шапқызбайды. Удай ащы тер тақымын сорды.

Бұл үшінші айналымның тұсы.

Керкиік қамшы салдырмай келеді.

Ат шабысы мүлтіксіз. Бір қалыпты, созылма. Дала бетімен қалықтап ұшып келе жатқандай сезіледі. Құлағына жел ысқырады. Ат жалы бетін осады. Әріпжан Күреңмен құйрық тістесті. Күрең ақ көбік терге малшынған. Қатты қиналып шауып барады. Бұл суытуы кем аттың шабысы. Керкиікті алғаш бәйгеге қосқанда Бекбаулы да осындай күйге түскен. Атшабар бала Күреңге қамшы ұрды, тағы ұрды, тағы ұрды... Тізгін тістесіп бара жатып байқады. Күрең аттың көзі жасқа толы екен. Бекбаулының жүрегі шым етті.

Осы мезет.

Қала бастаған Күреңнің сол алқымы Бекбаулының үзеңгісін қақты. Әлдене күрт етті. Көзін жұмып қалды. Тартпа

үзілген болар деп ойлаған. Сырғып өте шығып, еңкейіп байқап еді, бақытына қарай үзілмепті. Бірақ тартпа бауы Күреңге ілініп, созылып барып босаған екен. Ері салқылдап қалды.

Енді қайтпек?!

Үшінші айналым аяқталуға жақын. Тартпаны ептеп қатайтып тартқаны мақұл. Кідіруге болмайды. Ойтсе арттағылар шаңға көміп, басып озады. Және соңғы айналымда шабыс сұрапыл үдейді. Сонда бос ер сөз жоқ сауырға сырғиды. Бекбаулы тартпаны шауып келе жатып тартуды ойлады. Тізгінді тістеді. Оң жағына еңкейлі. Қолына тартпабау ілікті. Ұшын шешкен жоқ, саумалап шірей бастады. Төрт елідей тартпабау босады, сол селкеуді енді ұшқа сырғытып кеп, тартып қалды. Тартпа қатайды. Ер орнықты.

Еңсесін көтерді. Керкиіктің шабысы бәсеңдеп қалыпты. Бекбаулының өз кінәсінен болды. Күреңге тым тақап кеткеннің кесірі бұл.

Төртінші айналымда шабыс аласапыран дауылға ұқсады. Арттағы аттар жақындап қалған. Оның үстіне Түркістанның Жирені оқ бойы ұзап кетіпті. Осы айналымда жетіп алмаса, оздырмайды, сосын...

Күллі аудан намысы, әке абыройы, өз бейнеті босқа кеткені. Желге ұшқаны. Сосын өзі жолдастарының бетіне тура қарай алмайды. Керкиіктің қанатын қиғаны болады. Осыны ойлағанда Бекбаулының көкірегін ыза кернеді. Тамағына тас тұрғандай болды.

Алғаш рет атқа қамшы салды.

Қырқадағы қалың жұрт тағы дүрлігіп қала берді.

Алдындағы Жирен заулатып барады. “Бәйгенің пірі”, деп естіген. Үстінде еңгезердей ат иесі, жиырмаға жеткен жігіт болатын. “Ауырламай ма?”, - деп сұраған шалдар. “Белі мықты. Бала шағаға сенімім аз!”, - деген әлгі жігіт. Озге жылқыны көзіне ілмеген. Күлген. Айтқанындай аты аяқты көрінеді. Бәйге басталғаннан алда барады.

Керкиік қамшыны тез түсінді. Денесінен ток өткендей дір етті де, бауырын жазды кеп. Жұлқыма жел, ысқырған жал қатты құтырды. Бекбаулының тынысы тарылды. Желге шашалады. Тізгінді барынша босатты.

Керкиіктің қос құлағының арасынан Жирен қараңдап қана көрінді. Бірте-бірте үлкейе берді. Дүбірі анық естілді. Шаңы

танауын қапты. Бекбаулы ұмтыла түсіп ат көзін тағы сүртті.

Жиренмен тұстасып қалған. Атшабар жігіт жатып шабуды қойып, тік отырып далақтап барады. Атының күші бар. Бірақ үстіндегі жігіті ауырлап келеді. “Ұзақ шабыста атқа қамшының өзі ауырлық етеді”, - дейтін әкесі. “Қаланың бәйгесі баланың ойыны секілді. Титімдей аттардың үстіне өгіздей жігіттер мінеді. Сосын ырсылдатып шабады екен. Бір айналымға ат әзер шыдайды. Межесі де қысқа. Е шабысқа көзің қанбайды, е шауып ат жарымайды”, - деп сайыпкер әкесі күліп отыратын. Жирендегі қала бәйгесіне үйренген жігіт болды. Дала бәйгесіне аттың аты шыдайды. Сыны мол, серпіні қатты. Қызықтың көкесі дала бәйгесінде!

Бесінші айналымның басында Керкиік Жиренді артқа салды.

Сыны мол соңғы айналым қалды.

Ат шабысы домбыра шегіндей әсем де дүбірлі. Тынысы кең. Аршыны жазық. Бауыры созылған сайын Бекбаулы сыпырыла жаздайды. Қолы жалға қарысып қалған. Атқа қамшы салмайды. Тізгінді бұрмайды. Жануар жер жайын өзі біледі.

Күн екінді шақ болатын. Бүйірден шақырайып тұр. Талмаусыраған бірер құйын қиырда қаңғып жүр. Аяқ астынан бозторғай пырлап ұшады.

Межелі төбе. Төбе сырты ығы-жығы аттылы. Бұлар бәйге күткен жұрт. Сайыпкер әкесі қайда екен?! Қолдарына ақ орамал ұстаған балалар көрінеді. Бұл балалар – тізгін ұстарлар. Межеге жеткен аттарды тоқтатпай, қатарласа шауып, тізгінін тартып әкетеді.

Бұл мезетте Керкиік межеге тақап қалған.

Дала төсі дүрлігүлі. Бәйгеге қызған қошеметшіл жұрт.

Атойлаған айқай. Ат арынды тұғын. Бекбаулы қызынып кетті. Керкиікке тағы қамшы басты. Межелі төбенің үстінен жұлдыздай ағып өте шықты.

Керкиік бәйгеден келді!

Бекбаулының кішкентай кеудесін қуаныш кернеді.

Тізгін ұстар бала қатарласа шауып, Керкиікті жетелеп жөнелді. Бекбаулының тақымы удай ашиды. Ұзақ шабыстан қарысып қалған. Шапқан ат. Тізгін тартқан қолдар. Сосын шаң. Сосын сайыпкер әкесі, көзінде нұр. Ат үстінен баланы тымақша іліп әкетті. Қатқыл даусы құлағына жетті.

—Тұқымына тартқан, құлыным!

КӨКПАР

Сердалы атқа қонғанда күн тас төбеде еді. Сарғыш дала бетінде қап-қара қойшы жүрер. Шыр еткен бозторғай жоқ, әуе айналып жерге түскендей. Қиыра етегі көтеріліп құйын жарысады. Қос қыран аузын арандай ашып, сонау тұстағы молаға келіп қонды. Мең-зең қапырық дүние. Осы сәттегі тіршілікті ешкім түсінбестей, түсінетін де жан жоқ. Тек сарғайып кеткен күн ғана тас төбеден дүниені күйдіріп жалана түседі.

Иә, осы күн көкжиекке жеткенде өзіне қандай қатер төнерін Сердалы білген жоқ. Әлі күн батуға бірқыдыру уақыт бар. Әдетте, көкпарға шығатын адам көңіліне қауіп алмайды. Алдыңды ойлап, қобалжып кетсең жолыңның болмағаны. Бұл жерде тек тәуекел шешеді, ғасырлар бойғы ата сөзі, ата дәстүрі осындай.

Сердалы есін білгелі селт етіп қорқып көрген жан емес. Бірбет, қызба, қыңыр болып өсті. Әлгіде жүрегі лоблып, басы айналғандай болды, зілбатпан салмақ шекесін солқылдатты. Қолынан сусып бара жатқан күрең қасқаның тізгінін әрең ұстап қалды. Тұла бойы шым еткендей болып, самайынан суық тер бүрк етті. Бұрын көкпарға шығарда марқұм әкесінің өлімі елестемеуші еді. “Маған бүгін не болған? Манағы Қарақыздың жылап қалғаны әсер етті ме?” – деп ойлады. Әкесі көз алдына тағы елестеді.

...Ол кезде он жаста еді. Ертеден қара кешке дейін қозы соңында жүреді. Бір күндері ел дүрліккен той болып, ел ішінде қым-қуыт көкпар шабылды. Дүбір естісе делебесі қозып, есі шығып кететін әкесі сонда атқа ер салды. Шешесі: “Атың бауырынан жарап суыған жоқ, барма”, – деп жалынып, шаужайына жармасып жүр. Бұл болса іштей әкесінің барғанын қалайды. Көкпар әкеліп берсе дейді. Жаз бойы тісіне бір түйір қызыл тимеген. Жылап жүрген шешесіне жақтырмай алақоздене қарайды. Біраз жерге әкесінің артынан томпаңдап жүгіріп ілесіп барды. Ар жағында өзі білмейтін ұлан-асыр ұлы сүрең. Сыңсып қалған шешесіне де, томпаңдап ерген өзіне де қарамай, жауырыны күжірейіп, қанды көз әкесі ұзап кетіп барады. Алдында қоп-қою шаң. Күшке болмаса, ақылға

ырық бермес шарт та шұрт ұстасқан білек, жер дүниені солқылдатқан дүбір, күйқаны шымырлатқан ащы айғай. Сол дүрмек әкесін де жұтып жіберді.

Қас қарайып кеткен кез бе. Шешесінің алдында екі көзі төрт болып отырған. Әшейінде: “Көкең көкпар әкеледі”, – деп алдандыратын анасы бүгін неге екені белгісіз тілауыздан қалыпты. Ауық-ауық денесі тоңғандай болып селк-селк ете түседі. Жанары жол жақта. Осылай отырып Сердалы үйқтап кетіпті. Әлден уақытта қатты шыққан анасының даусынан шошып оянды.

Көз алды бұлдыр, буалдыр бірдеме. Есік алдына ат жалын құшып әкесі келіпті, аузынан, мұрнынан қан тамшылайды. Босағада арыстай болып көкпар жатыр. Бірер жігіт шырк айналып әкесінің үзеңгісіне жармаса береді. Енді байқады, көкпаршының аяғы таралғыға қарысып қалыпты. Шешесі құрақ ұшып жүгіреді. Жігіттер ұзақ уқалап қарысып қалған аяқты жаза алмады, уақыт өтіп жатыр. Ақырында көрші шал келіп кездігін суырып тартпаны шарт қиып жіберді.

Аттан түсірісімен әкесі дүние салды. Жұрттың айтуынша өкпесі күйіп, зорығып кеткен көрінеді...

Әке қазасы жас Сердалыға қатты әсер етті. Көпке дейін құбыжық суреттер көз алдынан кетпей қойып еді. Қадірсіз, күнсыз өткен қайран әкесі. Сол әкенің қайратын берсе ғой... Көрсетер еді-ау! Кімге... неге... ол арасын өзі де білмейді.

Жасына жетпей шашы ағарып кеткен шешесі қайғыға шыдай алмай, көп ұзамай дүние салды. Сары далада жетім қалды. Қу жетім атанды. Жылдар өте баяғы әкесінің көзін көріп, күшін сынаған кісілер де сирей берді. Тіпті Сердалының дүниеде бар-жоғын руластары ұмытып кеткендей еді. Кең дүниенің бір бұрышындағы үйір жылқыдан басқаны білмейтін кара баланы кім ескерсін.

Опасыз дүниеде жалғыз жұбаныш қалды. Ол жұбаныш қайтсе әкесіне ұқсау болды. Шалдардың “әкесінің аузынан түскендей, бәтшағар” деген сөзі сұмдық шаттандырушы еді.

Сол үлкендер Сердалының атасы да шабандоз болған деседі. “Сабаз, бір күнде жалғыз өзі үш салымға дейін салып кетуші еді әй, Көрікүлдай шабандоз жоқ қой қазір. Адамдар тегі майдаланып кеткен. Олардың білегі мына біздің беліміздей болатын. Бұл жалғаннан не сабаздар өтті ғой”, – деп ұзын сөзін иіп отыратын.

Кәріқұлдың атасы да көкпардан қайтыс болыпты. Додадан көкпар алып шығып келе жатқанда қаскөй жігіттер атын қақтырыпты. Ағып келе жатқан ат мойнын ішіне алып домалап түскен. Қазақы қайың ердің басы Кәріқұлдың ішіне кіріп кетіпті деседі.

Бұл тықыршыған күрең қасқаның тізгінін тартты. Жердің астынан шыққандай жан-жақтан аттылы жігіттер қаптап келеді. Жиырма төртке жаңа шыққан Сердалының өмірден көріп-білмегені әлі көп. Сағым боп жылжып өмір елесі өтіп жатқандай.

Қасына бай ауылының шал-шалғайлары жақындап қалыпты. Атынан түсіп қарсы жүрді. Шетінен қол алысып сәлемдесті.

– Бұл қай бала?

– Серіқұл байғұстың жалғыз көзі ғой.

– Садағаң кетейін, көкпардың пірі еді. Қырғызалының намысын бермей өтті ғой. Әкесіне тартса – мына көкпар осы баланікі болар.

– Өрімдей жас екен ғой. Отау тігіп пе ең, балам?

– Ондайы жоқ әзір.

– Атыңның белі қалай?

Сердалы тұңғыш рет тіл қатты.

– Бір жұмалық таңасуы ішінде.

– Тартар не екен?— деп сұрады жарғақтай шал қасындағысынан.

– Үш жасар серке көрінді, жігіттің жігіті шыдар.

Шалдар әлі дуылдасып барады. Сердалы үнсіз қалды.

Ту сыртынан дүбір шықты. Сайдың тасындай ығысқан жігіт. Бірлі-жарымын болмаса көбін жыға танымайды. Бай ауылының еркесін орталарына алып, жерді солқылдатып көшіріп келеді. Ат құйрығын шарт түйісіп, сыңар жеңді түрініп, білекті жалаңаштап алған. Әне біреуі есерленіп, құйғытып келіп Сердалыны аш бүйірден мытып өтті. Өзгелері қарқ-қарқ күледі.

– Көкпарға келген жігіт пе десем, қара жылқышы екен ғой. – дейді жандайшап жігіт. Серіктері жуанның етек-жеңіне жел үріп қолпаштайды келіп.

– Мақұлықша тек дода керек.

– Аанадағы көкпарда әлдекімнің итін тақымға басып кеткенін айтсаңшы. Ай, сонда төбем көкке бір жетті-ау!

– Қойшының басын жарғаны есінде ме? Қолы қатты бұл сабаздың!

– Әкесінің көріне... Көкпарға жаратылған жан ғой!

Мақұлыш дегені мына қолпаш сөзді естіген сайын есеңгіреп, мәңгіп барады. Жолшыбай кезіккенді бір қауып өтеді. Ақырында тартпасы шарт үзіліп ауып қала жаздады. Бай баласы әлдекімді сыртынан сыпыра боқтайды келіп.

Сердалы бұл жолы да түйық қалды. Жұрт даланың жиегіне жиналып жатты. Астарында ылғи жарау ат. Сол екі арада көкпар басталды. Бұл жүйрігінің белін босатып, айылын тартып біраз аялдады. Көз ұшындағы қосқа қарады.

“Сол қоста көзі жәудіреп Қарақыз отырған болар”. Еңсесін басқан ауыр ой сейіліп жүре берді. “Бұл өмірде өзін сүйетін, көңіліне медеу болатын жан болғанына шүкіршілік. Жанын шүберекке түйіп, жолына қарап отыр-ау”, - деп іштей толғанды.

Күн ауа бастапты. Көкпар да құж-құж қайнап түстікке ойысып келді. Алдыңғы аттар болдырған. Көп ұзамай алып қашушыны арттағылар қуып жетті. Жерге түсіп кеткен көкпар анадайда теңкиіп көрініп жатыр. Серкені қос білек қатар көтерді. Тартыс басталды. Он шақты атты бір жерге үймелеп ұмар-жұмар болды да қалды. Біреуді-біреу біліп болмайды, ішіне шоқ түскендей шириқты.

Сердалы жүйрігінің тартпасын шірей тартты. Қарақыз берген орамалмен маңдайын байлады. Көз ұшындағы қос жаққа тағы қарады. Атқа ырғып мініп, көкпар шабылып жатқан жазықты құлдилап шаба жөнелді. Қою шаң арасынан, әр тұстан шыңғырған айқай құлақты кеседі.

Әкесі мың сан аттылы қалың көкпарға қаймықпай кіретін. Бұл да күрең қасқаның тізгінін тартқан жоқ. Бірер шоғырды басып өткенде тартысқа да жетті. Күрең қасқа ышқына ытырылған сайын тарта-тарта көкпар салмағы Сердалы жаққа лықси түсті. Міне, арғы қапталдағы жігіт өзінен-өзі суып қалды. Енді екеуара тартысты.

Серкенің алдыңғы екі аяғы бір бөлек, артқы аяқтары бір бөлек қосақталып байланған. Бұл астауға ыңғайлы болсын дегені. Енді машықталған сан түрлі айла-тәсілді салуға болады.

Көз ілеспес шапшаңдықпен ат жалына жармасты. Иесін қимылынан танитын күрең қасқа жалт бұрылды. Осы сәтті күткен Сердалы да үзеңгілі аяғымен шойын қараны ыңқ еткізіп

теуіп өтті. Шойын қара толқып барып көкпарды қолынан шығарып жіберді.

Енді байқады, қауіптің үлкені алда екен. Сырт жағын тағы бір кісі ұстап үлгеріпті. Ес жиюға мұрша берер болмады. Манағы жігіт ауық-ауық ат бауырында жатып алып, жұлынынды үзіп жіберердей күшпен сілкеді кеп. Тұла бойды зырқылдатып барады. Екі рет еріксіз бүгіліп түсті. Айлаға салып көкпарды сәл босатып еді. Аттың екеуі де сүрініп кете жаздады. Қапылысты пайдаланып серкені сарт еткізіп тақымға алды. Енді қарсыласы қайта қайрат қыла алмайды.

Күрең қасканың бауыры жазылып жүре берді. Қатты екпінімен соққан жел тұншықтырып барады. Міне... аттылар тосын айналып өтіп жосыды. Қуғыншылар көп-ақ. Негізгі топтан сытылып, күннің батысына салды. Көкірегін жел кернеп, шабыт бөлеп, көз алдына әкесі елестеді. Иә, ол да осылай шабатын.

“Тарт, тарт!” деп айқайлап екі-үш жігіт алдынан андыздап шыға келді. Жар астында күтініп тұрғандар еді. Көкпар салтында тап бұлай қарсы шығуға болмайды. Қарсы шапқан қашан да қауіп. Қатты келе жатқан атты қағып ұшырып жібереді. Мұндай қас-қағым сәттің өзі соншама қымбат. Бірінші жігіттен күрең қасканың өзі құтқарды. Тұсынан шауып өткенде сарт тиген қол шекпенінің бір етегін жұлып өтті. Екіншісі де ат жалына жатып алған. Астындағы аты ұшқыр сұр жебедей екен. Көзі қарауытқандай болды. Қызған ат тізгінді қалай қабылдар екен. Жоқ, жануар сыралғы мінезін жаңылмай қайталады. Сұр жебе аттың ығымен қиыса бере, жалт бұрылды. Бұрылыстың екпіні сонша, өзі ат үстінен ауып түсе жаздады.

Ең қиын үшінші кезек еді. Күрең қасқа адымын жаза шауып оны да артқа салды. Жақсы ат иесінің ойын таниды. Иесі мүлт кетсе, ол да есебінен жаңылып, арынынан айрылады. Көкпар атының көңіл-күйіне, шабысына шабандоздың қатты көңіл қоятыны содан. Үшінші жігіт қас қылғандай өрі айлакер, өрі білекті болып шықты.

— Уа, әкеңнің... Көкпар сенің не теңің! — деп ұстаса кетті.

Енді байқады, баяғы Мақұлыш екен. Маңдайын қызыл орамалмен таңып алыпты. Бір кереметі, әлсін-әлсін әлгі үйдей жігіт ат бауырына жатып қалғанда жоқ болып кетеді. Екі

білек сарт-сұрт ұстаса кетті. Әдетте, айбат шегіп келген қарсыластың сұсы басқыш келеді. Ә дегеннен-ақ көп жігіттер асып-сасып, абдырап жібере салады. Сердалы мынадан тіксінген жоқ. Қаны қарайып кетті.

Жұрттың бәрі осы тартысты күткендей еді.

Дала төсі тыныш сап-сап басылып қалғандай сезілді. Ешкім араша түспек емес. Екі-ақ жол бар. Бірі – Мақұлыштың қолын қаусата жұлып көкпарды тартып әкету, екіншісі – мына даланың шаңын қауып, ат тұяғының астына түсу. Иә, Сердалы мұны түсінді.

Мақұлыш атының арғы сауырына бұлт етіп жатып қалды. Сәл кешіксе тегеурінді күш алып түспек. Көз ілеспес шапшандықпен өз салмағын көкпарға қоса Сердалы аттың қамшылар жоқ бауырына құлады. Бел үзердей ауыр күш ортаға түсті. Беріскен ешкім болмады.

Жатып тартысудың мұндай алма-кезек түрі атқа ауыр тиеді. Көп аттың белі кетіп, кирелендеп қалады. Шабыстары кілт басылды. Сердалы сол жатқан күйі тізгінді тісімен тартты. Күрең қасқа жалт етіп оңға бұрылды. Екі аттың арасы жазылып жүре берді. Анау да көпті көрген кәнігі екен. Әрі қарай бұрылып үлгірді. Жұла тартқан дүлей күшке шыдамас та еді. Көкпар тағы да қайыстай созылып барып өз серпінімен қос атты қайта қосып жіберді.

Мақұлыштың түрі жан шошырлық. Көзі қанталаған қып-қызыл, жақ еттері білеуленіп кеткен. Екеуі де қайта түрегелді. Келесі тартысты Сердалы бастады. Қарсыласы жағынан денесімен лық етіп түсіп, көкпарды бар салмағымен жерге сілкіді. Ол серкені ердің басына ұстай қойды. Ер басы қарш етіп сынып түсті. Енді бастарын түйістіре қатар шауып, қолтық қаға тартысты. Сердалының тұла бойы ду-ду етеді. Қарсыластың дымы құрып, аузы арандай ашылған. Езуі ағарып кетіпті. Кезек сілкіседі, кезек тойтарады. Аттар орта шабыспен ағып барады.

– Иттің баласы, жібер, мертіккің келмесе!– дейді Мақұлыш қырылдай үн қатып. Жүзі түтігіп кетіпті. Әлем тапырық дүние. Көз алдына ұмар-жұмар бірденелер елестейді. Сердалының аузынан қар дәмі білінеді. Енді созуға болмас деп ойлады.

Келесі сәтте сол аяғын қолтығына тығып жіберіп, кілт тоқтатты. Зырқырап бара жатқан атты бұлай тоқтату тегі қиын.

Көп жаттығуды, көзсіз тәуекелді тілейді. Қатты екпінге ілескен Мақұлышты тұсынан өткізіп барып, сұрапыл күшпен солқ еткізе тартты. Көкпар су тиген қайыстай созылып барып, бұлт етіп Мақұлыштың қолынан шығып кетті. Жок, әлі де шықпапты. Қарсыласының қолы артына қайырылып әлі айрылмай келеді. Бұлай боларын ойламаған еді, таң қалды. Ал екпіні Мақұлышты шырқ үйіріп айналдырып барып тастап кетті. “Oh!” деп, Мақұлыш шаңға аунап қала берді. Жер мен көк тұстаса күңіреніп кеткендей сезілді. Жұрт көкірегі қарс айрылды. Кімнің наразы, кімнің риза екенін айыру қиын. Аспан асты аппақ, бәрі жынданып желпілдете кетті. Дүние ес танарлықтай дүрлігеді. “Ағажандап” келген бірінші жігітке көкпарды ұстата салды да, Сердалы шетке ойысып шықты.

Күрең қасқаның белі талған сияқты. Көсіліп шаба алмайды. Атына іштей разы. Жалынан құшып құшақтады. Жуық арада топтан шығарар емес. Жұрттың бәрі жамырасып, жармасып жатыр. Күн қызара еңкейіп кешкіріп қалыпты. Әлгі тартыстың кемі ет пісірімге созылғанын сезді.

Белеңге шығып аттан түсті де төңірекке көз жіберді. Қиырдағы қос көрінбейді. Түстікке таман ойысып кетіпті. “Қарақыз қайтып отыр екен? Жанын қоярға жер таппай, жолына қара тігіп үздіккен болар бейбақ жан! Тас жетім болса да мінезге бай, айналайын. Осыдан қолға бірер мал бітіріп қосылсақ еді”. Қосылмақ болып уәделескені есінде. Жан дүниесін әлдене қопара күңіrentті: “Керегі жоқ көкпардың. Жастығын қор етіп бітті. Өздері-ақ намысқа құрбан болып қырқыса берсін. Қасында Қарақыз, алдында бес-он тұяғы болса жарағаны. Тыныштық керек, тілемейді өнгесін”.

Ылдида көкпар әлі шабылып жатыр. Ызың-ызың, қым-қуыт ат тасқыны маңайды көшіріп барады. Мына топ, катал тобыр талайдың қайрат-күшін құрдымға жұтып жатқандай. Аяуы жоқ, ашуы көп. Қызып алғанда бауырын да танымай кетеді. “Әлгіде Мақұлыштың орнында өзі болса қайтер еді? Үстінен мың сан тұяқ тапап топыраққа араласып жатар еді-ау. Кім көзге ілсін”. Осыны ойлағанда денесі мұздап кетті. “Қайран жұртым-ай! Кеудеңе толған запырандай ашу-ызанды осындайда шығарасың-ау! Осы күш, осы намыс ақылдың жолына салса сені қайда апарар еді?!” Сердалының жанары жасаурап кетті. Қорқып емес, әлгі ойдан жасып қалды. Рухы

түсіп, жаны құлазып қалғандай. Ие, бұл өмірде қайратты жандар көз жасын көрсетіп жылай білмесе де, нали біледі. Қабырғасы қайыса налиды. Күн көкжиекке жетіп қалыпты.

Қос жаққа қарады. Көз ұшында қарғалар ұшып барады. Сердалы алдағы тағдырын ойша болжады. Иә, бұл ешқандай мал жинап байи алмайды. Қарақызға қалың да бауырын ұрды. Енді топтан шығуы сын. Серкенің алдыңғы екі аяғын таралғыдан өткізіп тақымға басып алды. Нағыз дода енді басталды.

Қаққан ат, соққан қамшы, сақ-сақ тиген үзеңгі, құлақты жеген айқай. Екі бүйірінен екі кісі қатар келіп ұстады. Оң жақтағысының аты белсіз көрінді – көп тебінеді. Бар салмағын сол жақтағы тарамыс жігітке салды. Тарамыстың қолына бір сирақ ілігіпті. Бір-екі жібере тартып, жібере тартып қалғанда әлгі сирақ жұлынып кетті. Оң жақтағыны күрең қасқаның тегеуріні алып тындырды.

Тағы да үш жігіт келіп қатар ұстады. Әлденеге тісі сақ етіп тиіп, көзінен жасы шықты, әлдекімнің шіреніп қамшымен ұрғанын білді. Сонда да көкпардан айырылмады әйтеуір. Дүние дөңгеленіп жүре берді, көз алды білеу-білеу білек, ысылдаған дырау қамшы. Аты ышқынып жазыла шапты. Тартыс атаулының өзі білетін барлық түрін қолданды. Қанша рет ат бауырына жатып түрегелгені есінде қалмады. Алға жосыла берді. Ат тасқыны таусылар болмады. Атты ұрған қамшы екі-үш мәрте арқасын осты, көйлегінен жылымшылап қан көрінді.

Бір мезетте тақымынан көкпар сусып кеткенін байқады. Әлдебір қол ат бауырынан ұстағаны. Үзеңгілі аяғымен әлгі қолды теуіп қалды. Жалт қарағанда көрді – ол жігіт те аунап түсіп ат тасқынына көміліп кетті. Жармасқан қол шырмауықтай тегі. Енді есерлеу біреу жұлып ала алмаған соң, көкпарды қоя салып, мұның өзіне ұмтылды. Ат тайқып кетпегенде еңсеріп кетер ме еді, қайтер еді. Көз алды неге қараңғы? Күн батып кеткен бе? Додадан күн батпай шығуы керек еді-ау.

Салмақты қол сарт ете түсіп ырғап тартып өткенде белі үзілгендей ауырды. Оң білегі тыз етті. Қапталдаса сұғынған әлдекім қамшымен тартып өтіпті. Қолын сындырмақ болғаны, бірақ қатты түйілген бұлшық ет соққыны сүйекке дарытпады, ат тобы сиреген сияқты. Жандәрмен деп соңғы тартысты

тойтарды. Қит етсе жаны шығып кетердей, бұрынғыдай бұлтылдап ат бауырына жата алмайды. Ер үстіне қазықтай қатып қалған. Күрең қасқа аты дауылға ұшыраған қайықтай шайқалақтап келеді. Есеңгіреп, еліріп келе жатып дәрмені бітті. Әзер деп қарақшыға жетті.

Одан арғысын Сердалы білмеді.

Күн де батты, күннің қызарып батқанын шабандоз көрмеді. Жұрттың қалай тарағанын да сезбеді. Мақұлыш ауылының жігіттері келіп, тері сүмектеп әрең тұрған күрең қасқаны масқаралап құйрығын кесіп кеткенін де ешкім білген жоқ.

Жылқышы ауылдың екі шалы келіп өгіз арбаға Сердалының жансыз денесін салды. Әр жерде, топ-топ, үйір-үйір көкпардан қайтқан адамдар. Барлығы үнсіз, бейне жаназадан қайтқандай түнеріңкі. Түн де түнеріп келеді. Бұл далаға көкпар бастағанда жұрт қалай тез жиналса, қазір де солай, қараңғыға тез сіңіп жоғалды. Жер жұтып қойғандай бейне. Шыңыраудан даланың айы туды. Шаңдақ жолмен тықырлай жылжып өгіз арба келеді. Ай сәулесімен арба дөңгелектері соншалықты үлкейіп көрінеді екен. Екі шал бастарын төмен салған, үнсіз. Түнере түкшиып алыпты. Өгіздер дамылсыз пысылдап бастарын шайқай түседі. Арба соңында құйрығы кесілген күрең қасқа ілби ереді. Бұлар да қазір мына даланың бір бұрышына сіңіп жоқ болады.

Иә, бұл сар далада нелер оқиға өтпеген, кімнің басы домалап қалмаған десеңші.

1964.

ШАБАНДОЗ

Шілденің аптап күні күйдірген жердің бетінен оты шығып, құба жоннан сары сағым иретілді. Арқа тұстағы Қаратау белі кеткен қара нарға ұқсайды, іркіс-тіркіс болып шөгіп жатысы жаман. Бұлым бел, жуан жон сағым суретімен бірде қашықтап, бірде жақындап сылақ ұрып мұнарта түседі. Ылди беттері сары сахараның бетінен он шақты құйын ұршық үйіріп, етегі дүрілдеді. Бұрылып қарап еді, желке тұсынан бір топ бала құйын төбе қылтиып тығылмақ ойнағандай орғып, ұрынарға кара таппайды. Бұл раңның алқабын, ана көз ұшындағы Отырабат шөлін құйын ғана жайлап алып, баяғы бабасы айтқан: “жын-шайтанның жымы етіп жіберіпті”. Ат десе ішкен асын жерге қоятын шабандоз Шортанбай: “беу, заман-ай!”— деп, тобарсыған таңдайын тақ еткізіп, сілейіп тұрды, тұрды да, оң аяғын сылти басып келіп, қоржын тамға басын сұқты. Есік ашық қалды. Су сеуіп салқындатып қойған ауызғы бөлменің төріне төсеген текеметке тізе бүкті де, қолындағы тіреуіш таяғын босаға жаққа лақтырып жіберді. Ұстарамен қырғызған үлкен басының бір бұрышына әзер ілігіп тұрған жамау-жамау тақиясын алды. Тершіген маңдайын, мойнын тақиямен көсілте-көсілте сұртті де, оны алақанына салып қағып-қағып, басының бір жеріне қайта жапсыра салды. Бұрышта қамыр илен отырған әйелі Токбала ернін сылп еткізіп: “Тақия шақ келе ме саған, киген құрлым қакқылап құртасың”,— деді. Оны елеген Шортанбай жоқ, есік жаққа, онан әрі құйыны құтырған далаға қарады:

—Әлгі бала қайда жүр ә? Ендігі мен Қарашеңгелге барып келетін ем. Мына ыстықта атты құртатын болды ғой, өкпе ғып! Аттың қадірін біле ме бұлар, “дүкенге барып келейін”,— деп, құлағымды жеп қойды, түге. Сен де қосылып, шәй жоқ, бөтеңкеңнің бауы жоқ деп қоймадың! Токбала алара бір қарап қойды.

—Дүкенге есекпен-ақ барып келсек болар еді. Бұлар қит етсе атқа жүгіреді. Енді міне сарша тамыздың ыстығында атты қинап... Әй, маған да обал жоқ, көне салған.

Тамсанып-тамсанып жіберді де, төр жаққа қолын созды.
—Қарағым, насыбай шақпаға қол жалғап жіберші, — деді.

Төрде бүк түсіп, өлең жазып жатқан аққұба бала – шақшаны алды да, итініп кеп қолына ұстатты. Насыбайды ернінің астына салып, біраз ойланып отырды. Әлден уақытта басын көтеріп, төрде бүк түсіп, өлең жазып жатқан аққұба балаға қарады. Аяныш білдіргендей қабағы кіржие қалыпты.

–Сөйтіп, ақын боламын де. Менің де суырып салмам барды. Мына жеңгеңе үйленер кезде бұл әтірепте менен асқан ақын жоқ еді. Аруақ конды ма, қыдыр дарыды ма, әйтеуір, тілге тиек болмай кетті...

–Қазір де айтасыз ба?

–Жоқ-ә! Соғысқа барған соң қойып кеттім ғой. Төрт жыл бел шешпей фашистермен шайқасу оңай ма. Мына оң аяғым содан жарадар. Елге келген соң бабамның жолын қуып, ат ұстадым.

–Бабаңыз кім болып еді?

–Пәлі, боламысың-ау деген. Аты шулы Сазанбай шабандозды білмеуің, ұят екен. Остіп жүріп өлең жазасың,ә?

Қабағы кіржиіп, есік жаққа қарады. Тіф-ә, деп табалдырықтан асыра түкіріп жіберді.

–Әлгі бала қайда жүр, ә? Жүгермек-ай, ат қадірін түсінбей-ақ кетті-ау. Тал түсте тепеңдеп жетіп келеді енді. Күн қайтқанша бір үйге көлеңкелей тұрмайды-ау. Жануар қарнын тартып қалып еді... Әй, Токбала, тамағыңды тездет енді!

Төр жаққа бұрылып, бүк түсіп, өлең жазғалы жатқан аққұба балаға қарады. Қаламы ақ қағаз үстінде шик-шик етеді. Тақырдан дән терген тауықтың балапаны болушы еді. Мынаның қаламы да құдды сол балапандай. Бұл, шіркін, қайдан тауып жазады екен.

–Алматыларың аманшылық па? Әне бір жылы мына аяқтың ылаңымен мен де барып едім. Мәшине дегенің Қалтақ қойшының отарындай шұбап жатушы еді.

Ақын бала өзін “ақын етіп шығарған”, екі кітабын жарыққа шығарған Алматыны, сүйікті Алматысын мына шалдың қорлағанына қапа болып отыр. Әсіресе, ондағы мыңғырған машиналардың қайдағы бір Қалтақ қойшының отарына теңелгеніне көңісі жоқ. Далаға бар, өмірден үйрен дей берген соң... келіп еді. Ойлап, ойлап, пәлен жыл көрмеген оңтүстіктің Созақ ауданын таңдаған. Онда аптап күн бар, сап-сары қымыз бар, ең бастысы, шабандоз нағашысы Шортанбай бар. Міне, енді солардың қала ортасында... өмірмен қоян-қолтық

араласып... бүк түсіп өлең жазып жатыр. “Саянды сенің сағынам, Алматының қайыңы...”

Тоқбала асты түсіріп кеп, дәл алдына ала дастарханды жайды. Далада қалып, суы ысып кеткен құмғанды әкеліп қолдарына су құйды. Шортанбай жамбасындағы шапанының қалтасынан бәкісін алды. Аузын шайып тастап, бері жақындап отырды. Ернеуі кетілген үлкен ағаш табаққа екеуі де ентелей жайғасты. Тоқбала тұздық қамдап, қазан басында салдырлатып жүрген. Даладан керімсал соғады.

Ақын баланың мұрнын жас еттің жұпар иісі жарып барады. Үңіліп қарап еді, қамырсыз, картошқасыз кілкіген майлы ет. Қамыры бар-ау. Бірақ әр жерде бір шұқымы көрінеді. Сүбесі сыпырыла жаздап піскен үлкен жамбасты қолына ұстата салды. Өзі де турап отырған етінен әр кезде бір кесегін аузына тастап жібереді. Қылпып туралған ет табақ ортасында тау болып үйіліп қалды. Тоқбала қазан бетін қалқыған майлы сорпаға аз-маз пияз турады да, әлгі тау боп үйілген үймен үстіне құя салды. Ақын бала әлгі ұстатқан жамбастың етімен-ақ тойып қалды-ау. Сыпайылық сақтап, табаққа қолын созған болады. Жанына тізе түйістіре келіп отырған Тоқбала әлсін-әлсін: “Жесеңші, алып отыр енді”, – деп қояды.

–Қала жайламай-ақ, малмен жан баққан қазақпыз. Өзім осы совхоздың жылқысын бағамын. Шүкір, ешкімнен кем емеспіз, – дейді Шортанбай аузы босай қалғанда. Сөзге Тоқбала килікті.

–Қалқам-ау, әлгі ащы су болмаған соң алмай отырсың ба? Манағы бала да кешікті. Осы тұрған жер неғып... Дүкенші де бір сырбаз ит. Күн ысыса үйінен шықпай қалады, Мейірбанды баласынып жүр ме.

–Ойбай, о не дегеніңіз? Баланы босқа әуре қылып. Ішпейтін едім ғой.

–Қымыз құйып бер онда!– деді Шортанбай әйеліне иек қағып. Өзі әлі манағы қарпытудан танбай отыр. Қара табақтың да іші шұңғылданып, тереңдеп барады. Жүрегі кілкіп, көзін тайдырып, есік жаққа қарады.

–Көрінбейді ә? Бір үйге кідірген шығар. Атты аяса сөйтеді. Осы сенбіде қойшылар тойы болмақшы еді. Өкімет бәйге, көкпар береді деседі ол. Соған Күренді даярлап жүргем...

Қолын майлыққа сүртіп, дастарханнан шегініп шықты.

Самайына шып-шып тер моншақтап, жүзіңе қызғылт рен кірген. Дөңгелек қой көздері жылы нұрға толы. Үлкен салалы саусақтарының майымен шоқша сақалын сүйкеп-сүйкеп өтті. Әйелі ұсынған орта кесе сорпаны алды.

Елең ете қалысты. Шынымен дүбір шықты. Кәдімгі суыт жүрген салт атты жолаушы дүбірі. Шортанбай отырып-отырып, санын бір-ақ соқты.

—Ой-буй-й! Жүгермек-ай атты құртты-ау. Ай, жануар-ай, күнге күйіп, пісіп қалды ғой. Тағы да жай жүрмей жортып келеді. Енді не қыласың бұларға. Атты қан сорпа ғып бұзды да жіберді. Әй, қатын, әкел ана балдақты, — деп күніреніп, түтігіп орнынан тұрды. Оң қолындағы таяғы сықыр-сықыр етеді. Тоқбала да зыр қағып көбелектей ұшып-қонып жүр. Шалының ашуынан да қорқып барады.

—Отағасы-ай, қойыңызшы! Байғұс бала қайдан білсін. Қарашы, өзі де шүкәйттай боп, күнге күйіп кетіпті. Қонақ келгесін жаны қалмады да.

Баланың түрін көргенде Шортанбайдың ашуы басылып қалды. Ақ көбік тер басқан күреңге бір; түтігіп, күйіп, бір уыс болып ер үстінде отырған ұлына бір қарап қойып, тізгінді ұстады.

—Түс енді, жарбимай, — деп жекіп қалды.

Мейірбанның үзеңгіге де аяғы жетпей ат үстінен сыпырылып келеді. Асығыста бір балағы таралғыға ілініп қалып, көне шалбары жыртылып, дыр етті. Әрі қысылып, әрі қорқып, сасқалақтап жүріп түсті-ау, әйтеуір. Танауы тершіп, үйге жүгіріп кірді. Бір қолы ышқырында жүр.

—Апа, арақ жоқ. Сынабек қатынымен қыдырып кетіпті, — деді.

—Алда қағынғыр-ай. Әні, өстеді ғой деп ем-ау. Осы қисықтан құтқаратын күн туса екен. Нақ керек кезінде зымзия жоғалады. Балаға да обал болды-ау. Қойшылардың соңынан сүмеңдеп жүретін көшпелі дүкен болушы еді. Жылқышыны адам екен демейді. Жылқыны таста, қой алайық десем, ана әкең көнді ме! Қой бақсақ қой, күнде бір бастық дедек қағып келіп тұрар еді, қас-қабағымызға қарар еді.

—Қапа болмаңыз енді. Баста әуре қылмайтын нәрсе еді. Ішкілікке жоқпын ғой, — деп ақын бала орнынан тұрып, тысқа беттеді.

Күн ауып қалыпты. Манағы маңайда қаптап жүрген күйын жоғалыпты. Сонау Раңның өзенінің арғы беті қаптаған қой. Қойлы ауыл. Түтіндері тік шаншылып шығады. Қыбырлап, қозғалып есекке мінген қойшылар өзенге құлап келеді. Бастары қалтаңдап үзіліп түсердей.

Үй артындағы көлеңкеде аттың терін үгіп, күйбендеп, Шортанбай жүр. Ыңылдап, сипалап, Күренді айналғандай болады, құлағының түбінен қасиды. Қолына үлкен ат тарақты алып, ұйысып қалған күйрық-жалын сүзе бастады. Әуелі ұшынан, сосын түбінен тарқата тарап шықты. Енді аттың күйрық-жалы жібектей сусылдап таралып, сүзіліп тұрды.

Шортанбайдың бұл тірлігіне ақын бала қызыға қарайды. Апырай, ә, мұндай де ұқыптылық болады екен-ау. Аттың таралмаған бір тал қылы қалмады ғой. Мына мүсін, мына аяқ тастан қашағандай көрікті-ақ. Тұрғызып қойып, қарап тұрар ма еді.

—Ә, көзің қызықты ма ақын бала?! Бір сен емес, Күреңге қызыққан қаншама жан. Шынымды айтсам, талай жан қолқа салды. Бергенім жоқ. Құдай қаласа, ертеңгі қойшылар тойында ел-жұртты бір шулатамыз.

—Бұрын бәйгеге қосып па едіңіз?

—Құнаныңда қосқаным бар. Озып келді. Биыл бесті. Нағыз шабатын шақ. Қыстай арпа бердім. Бірақ көктем шыққалы қара отқа жайыла алмай келеді. Жусан да күйіп кетті. Қара отпен қарнын тартып алсам ба деп едім...

—Шабаз, тұқымы жақсы ғой мұның. Өзіміздің Ақалтеке мен құла айғырдың тұқымы. Марқұм әкеміз айтып отырушы еді, Құланы ұстаған жігіттің арманы жоқ деп.

Күлімдеп, жүзіне нұр ойнап, армансыз бір толқып кетті. Таяғын сықырлатып, аттың сол қолтығына келді. Әлі сөйлеп жүр.

Жылқы тұқымы, мына Күреңнің атасы қай тұқымнан, анасы қай тұқымнан жыр қылады дейсің бір. Пәлен дегеннің асында пәлен жылқыдан озып келіп еді. Арғы атасы ма, арғы атасы кешегі аласапыран заманда Мөңке батырды жаудан құтқарған екен. Беріде бұлардың тұқым-тұяғын ескерген адам болған жоқ. Қойшы-қолаңшы мәстек қып мініп алды. Сойып тауысуға айналған. Өзім соғыстан қайтып келсем, осының тай атасы мінгіш болып, бір бригадирдің астында жүр. Тани кеттім. Өлуге айналған екен. Содан колхозға мына қатынның

жалғыз сиырын орнына өткізіп әрең алдым. Әйтеуір, әлпештеп жүріп, келер қыста барып үйірге салдым. — Сағатың қанша болды, қарағым?

—Бес жарым.

—Бесін болып қалған екен-ау? Ау, Мейірбан, қайда құрып кеттің?

—Не, көке? — деп Мейірбан жүгіріп келді. Аузының жиегіне жаңа ғана ішкен айраны жұғып қалыпты. Манағы жыртылған балағы жамалған. Кішкентай қарны тыңқиып ышқырын керіп тұр. Қап-қара кекілі көзіне түсіп мазасын алады. Тілін шығарып, аузының айналасындағы айран қалдығын жалап алды.

—Не дейсің, көке?

—Атгы терлетіп келші. Бүгін қамау терін алайық... Қазір жабулап беремін. Сонау Қарамоладан бір-ақ қайт! Орта жолда сәл кідіріп, түзге тұрғызып аларсың. Қамшың қайда?

Үйден Токбала шықты. Қолында майысқан ақ шелегі бар.

—Мейірбан-ай, киіміңді ки. Башпайыңды үзеңгі жеп қояды...

—Тәйірі, не қылар дейсің! Кел, мін. Қатынқамалға жеткенше қамшы салма. Қайтар бетте тізгінді екі-үш рет жіберіп алуыңа болады.

Он жасар Мейірбан алып Күреңнің үстінде титімдей болып көрінеді. Ыржиып, күлген болады. Әкесі көйлегін ышқырына салып, аяғын таралғыға қыстырып, қомдап жатыр, қолына үкілі қамшы берді. Тізгінді екі-үш жерінен түйіп, бала қолына шақтап қысқартты. Ат басын бұрып, “шу” деп жіберді.

Күрең ауыздығын сүзе дүсірлетіп жорта жөнелді. Аршындап, арындап барады. Үстіндегі Мейірбан желп-желп етіп, тізгінмен қоса бүгіліп-бүгіліп түседі, лезде қырқадан асып ғайып болады. Көпке дейін дүбірі басылмай тұрды.

Сары далаға тұлпар кетті.

—Тастап кетпесе игі еді, — деп, ақын бала Мейірбанды уайымдай бастады. Жүрегі бір жаманшылық сезгендей. — Өзіңіз неге мінбеңіз?!

—Мені ауырлайды. Сексен килені көтеріп отыз шақырым жер шабу оңай ма? Белі кетеді ғой.

—Қаршадай баланың тақымы қалай шыдайды? Бір жерде тастап кетіп жүрсе...

—Сырмінез ғой. Құнан күнінен өзі шауып жүр.

Деуін десе де, Шортанбай да толқи бастаған сияқты. Сонша алысқа жібермей-ақ, Қатынқамалдан қайтарсамшы. Ай, қызбалық-ай. Ол межеге жетем дегенше күн де батады. Баласының жүрмесе, жануар есті еді, я, құдай, өзің жар болар гөр.

Екеуі де батар күнге қарады. Қызарып Қаратау өркешінің айрығына тақап қалыпты. Күні бойы ыстығын төгіп-төгіп, сөнуге айналған сексеуіл шоғындай. Шортанбайдың қой көзі де қанға толып, шоқтай жанып келеді. Балдағын сықырлатып есік алдына барды. Шаташотты алып қазық істеуге кірісті. Қолы дірілдеп, ісі өнер емес. Анадай жерде сиыр сауып жүрген Тоқбалаға қарайды, ақын балаға сыртын беріп отыр.

—Енді есіме түсті. Жаңа сенімен әңгімеге алданып жүріп, байқамай... Шаптауына ескі тартпа салып жіберіппін ғой. Қараң қалғыр шіріп тұр еді. Ат арындап алғасын шарт үзіледі-ау... Ау, Тоқбала, не ғып жүрсің?! Қойсаңшы, енді сиырдың желінін соза бермей!

Жүзінде аңқау-адал адамның кешірілмес кейісі білінді. Қатуланып қапа болып отыр. Қолындағы қазықты лақтырып жіберді. Анадай жерде сүйек кеміріп жатқан Майлыаяқты таспен жіберіп ұрды. Қаңсылап жайына ол кетті. Жарты шекесі ғана қалған күнге қарады. Көзі қанға толып кетіпті. Балдағы сынардай болып зарлап, сықырлап тұр.

—Күн батарда да балаға ат шаптырар ма. Орға түсіп кетсе қайтесің?— деп, Тоқбала күңкілдеп келеді. — Ешкімнің сөзін тыңдау жоқ мұнда...

—Ошір үнінді!— деді Шортанбай қатуланып.

—Сабыр қылыңыздар. Үнемі шабылып жүрген жылқы мінез көрсете қоймас. Көнігі ғой, — деп ақын бала білгенін айтып тоқтау салмақ болды.

—Ей, не білгенің бар! Үнемі шабылып жүрген жоқ еді ғой. Көктем шыға үйірге қосқам. Әбден айғыр болып жүрген жерінен, той болады деген соң, кеше ұстап әкеліп едім. Әрі, аңқау басым, сен келген соң, есіріп, көрсете қояйын деп... Басты пәле, үйірге түсіп жүрген жерінен кеше келгені ғой...

Ошақ басынан Тоқбаланың сарыуайымға толы үні шығып еді. Едірейіп тұрған Шортанбай тағы дүрс ете қалды.

—Ошір үнінді!

Бұл шақта күн әбден өшіп, соңғы шапағын жинап-теріп, көк аспанды жалап-жұқтап, қас қараюға айналған.

Сонау өзеннің арғы бетінен қойшы ауылдың жылт-жылт еткен оттары көрінеді. Жылаған баланың даусы шығады. Бір ит үнін созып дауыс көтеріп еді. Анадай жерде мәлиіп жатқан Майлыаяқ та басын көтеріп қыңсылады кеп. Енді тұмсығын көкке шаншып үздік-создық ұли бастады. Тамағы қырылдап жер-жаһанды көшіріп барады. Ақын баланың төбе құйқасы шымырлай жөнелді... Шортанбай да шыдай алмады білем.

—Кет, әрмен! Иттің баласы, жаманшылық шақырма!— деп, кейіді кеп.

—Ит арағырақ барды да, үздік-создық тағы ұлып жөнелді. Қойшы ауылдың иттері де қосылды. Бұл жолы Шортанбайдың жан даусы шықты.

—Әй, қатын, мылтықты әкел үйдегі! Бір жолына садаға!

—Шортеке, сабыр етсеңіз. Иттің ұлығанында не тұр. Хайуан емес пе, — деп ақыл қосып жатыр ақын бала.

—Отағасы, ашуынды қишы. Кісіден ұятты... — деп Тоқбала да тоқтау салғысы келді.

—Әкел енді, әкел дегесін!..

Саңқ етіп атылған мылтық, қаңқ еткен ит үніне қосылып сары даланы, ана адырды аралап жарысып жөнелді. Енді бір сәтте маңай құлаққа ұрған танадай тына қалды! Тіршіліктің үні өшіп, құлағы бітеліп тұрды. “Не боп қалды, түге?”— дегендей қиядан қылқиып ай қарай бастады. Жымиып күлгендей болады. Әлдеқайдан қыздың сыңсығаны ма, баланың шырқырағаны ма құлазыңқы үн келеді құлаққа. Түн күңгірт шілденің күрең түні. Көк аспанды мың сан жұлдыз торлап алған. Сыбыр еткен жел жоқ.

—Аман болса, Қатынқамалдан бері асты, — деді шал.

Сүйеніп тұрған таяғын тастай бере, жерге жата қалып, тың тындады. Бұлар да демін ішіне тартып қатып қалған. Қыбыр етсе болмашы дыбыс, сол дүбірмен қосыла келетін өмір дыбысы үзіліп кететіндей. — Әзірге дүбір естілмейді.

Шортанбайдың есіне жас кезінде басынан өткен бір оқиға түсті. Жүрегі дір ете қалғандай болды...

Озі де осы Мейірбандай кішкентай еді. Бірақ жасы ересектеу, он үшке тақаған. Жылан жылы ма-ау, қоян жылы ма есінде жоқ. Атасымен қосылып Түркістанға барғаны бар. Айдап барған малын сатып, астыққа айырбас жасады. Бірер